

ՀՏԴ՝ 93.94

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Գևորգ Այվազյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

«...ուսումնարան, ուսումնարան, ի՞նչ է պատճառը,
ի՞նչ մի գրաւիչ և օգտակար բան է բովանդակում իւր մեջ
այդ խօսքը, որ ամենքն էլ ազահուրթեամբ այդ են ցանկանում...»¹

Բանալի բառեր՝ մասնավոր դպրոց, լուսավորչություն, աշակերտ, աշակերտուհի, գերմաներեն, զարգացում, հոգաբարձություն, մանկավարժ, դասագիրք, հասարակական գործիչ, դաստիարակություն:

Հոդվածում ներկայացվում է 1860-1870-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի մասնավոր դպրոցների պատմության հիմնական իրողությունները՝ ազգային կրթական համակարգի զարգացման համատեքստում ուսումնասիրելով և ցույց տալով լուսավորչական հայացքների տեր գործիչների՝ փոքր կրթօջախներում ուսուցման և դաստիարակության բովանդակությունը փոխելուն միտված աշխատանքը:

Նոր շրջանառվող փաստերի համադրմամբ լուսաբանվել են մեծ մասամբ հոգևորականների կողմից բացված ազգային դպրոցների շենքային պայմանների բարելավման, կանոնավոր ուսումնական ծրագրով առաջնորդվելու, մայրենի լեզվով դասագրքեր հրատարակելու, դասավանդողների մասնագիտական որակավորման բարձրացմանը վերաբերող հարցերը:

Հետազոտությունը պարզում է, որ Ալեքսանդրապոլի մասնավոր դպրոցների իրական կարիքները գնահատելուց հետո մշակվել է

¹ «Մեղու Հայաստանի» (այսուհետև՝ ՄՀ), 1872, Թիֆլիս, №22, շաբաթ, 29 յուլիսի, էջ 81-82:

համապատասխան ռազմավարություն, և դա կյանքի կոչելու համար կատարվել են կարևոր գործնական քայլեր:

Նախաբան. XIX դարի Ալեքսանդրապոլի ազգային կրթական հաստատությունների պատմության վերաբերյալ 1918-1920թթ. առաջ և խորհրդային շրջանում ստեղծվել են փաստառատ աշխատություններ: Դրանք դպրոցների հոբելյանները նշանավորող գրքեր են, վիճակագրական նյութեր, տեղեկատուներ, ականատեսների վկայություններ, հրապարակային հաշվետվություններ և արխիվային վավերագրերի ժողովածուներ: Ցաքուցրիվ այդ տեղեկությունների գիտական համակարգման փորձ է թերևս մեր այս հոդվածը, որը նվիրված է Ալեքսանդրապոլում 1865-1875թթ. ծավալված լուսավորչական շարժմանը: Ուզում ենք առանձնացնել այդ ուղղությամբ ոլորտի գիտական Վ.Պարսամյանի, Վ.Երկանյանի, Ս.Խուրդյանի կատարած աշխատանքները:

Ալեքսանդրապոլի հայկական մասնավոր դպրոցների գործունեությունը Արևելյան Հայաստանում անգրագիտության վերացման զանգվածային արշավի համատեքստում իր ժամանակին հասարակական-քաղաքական մեծ հնչեղություն է ստացել: Պատճառները տարբեր էին. Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների արտաքին քաղաքականությունը, Ալեքսանդրապոլում հմուտ մանկավարժական և հասարակական ուժերի կենտրոնացումը, տեղի «նորահաս»² երիտասարդության կազմակերպչական ջանքերի զարգացումը, քաղաքային մասնավոր դպրոցների քանակով Անդրկովկասում առաջիններից մեկը լինելու գործոնը, մեթոդական նորամուծությունները, ազատասիրական նկրտումները:

Գումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարում «բարեգարդվում է» Արևմտյան Հայաստանի «գույներով». նրա հնադարյան դեմքը՝ 1837թ. ռուսաց կայսր Նիկոլայ I-ի (1825-1855) կողմից հիմնադրված բերդ-ամրոցով Ալեքսանդրապոլը, Ռուսական կայսրության համար ձեռք է բերում հատուկ կարևորություն: Նրա դերն ավելի է աճում 1853-1856թթ. Արևելյան պատերազմից հետո, երբ 1856թ. մարտի 30-ի Փարիզի հաշտության պայմանագրով սահմանափակվում են Ռուսական կայսրության կենսական իրավունքները Սև ծովում: Ի հեճուկս դրան՝ 1860-ական թթ. կեսերից Կովկասի զինվորական շրջանի պատասխանատուներն այլ բերդերի թվում ռազմամթերքի պահեստավորման, վերանորոգչական և կառուցապատման մեծամասշտաբ աշխատանքներ են իրականացնում Ախալցխայում

² **Խոջայեանց Յ.**, Գումրի//«Արարատ», Վաղարշապատ, 1871, թիւ Թ, յունուար, էջ 315:

և Ալեքսանդրապոլում: Զինվորականների խոսքով՝ Անդրկովկասի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ 800 վերստ (853.44 կմ)³ ձգվող սահմանի միակ նշանակալի ամրոցը Ալեքսանդրապոլն էր⁴:

Այդ հանգամանքների, համակայսերական մշակութային վերելքի և հասարակության ինքնաբուխ ձգտումների ազդեցությամբ Ալեքսանդրապոլում սկզբնավորվում է դպրոցների բացման, եղածների բարելավման լուսավորչական շարժում: Լուսավորչության ոլորտում Գերմանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Բալկանյան երկրների XVIII-XIX դդ. փորձի ուսումնասիրությունն ալեքպոլցի հոգևոր-կրթական գործիչներին ի սկզբանե դնում է շահեկան վիճակում: «Դպրոցասեր» Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի գահակալմամբ (1866-1882) նրանց եռանդը կրկնապատկվում է:

Քաղաքացիական հասարակություն դաստիարակող կրթական համակարգի կատարելագործման հարցերում ալեքպոլցի գործիչներին առաջնորդում էին Ս.Պետերբուրգի և Կ.Պոլսի «ազգայինների» հորդորները: Միմյանց հակառակորդ Ռուսական և Օսմանյան տերությունների մայրաքաղաքներից եկող ազդակներն Ալեքսանդրապոլի լուսավորչական շարժմանը տալիս էին քաղաքական երանգավորում: Դա իր բազմազան կողմերով հիշեցնում էր 1830-1840-ական թթ. Կ.Պոլսում արևմտահայ և 1850-1860-ական թթ. Նոր Նախիջևանում արևելահայ ժողովրդավարական տարրերի՝ իրենց իրավունքների նվաճման համար պայքարը ամիրա-աղաների դեմ, միայն թե՛ արդեն Հայաստանի հողում:

XIX դարի երրորդ քառորդում՝ արևելահայ կրթական-հասարակական կյանքի վերելքի ժամանակահատվածում, ժողովրդական կրթությունն ապագայի համար խորը արմատներ էր գցում: Ժողովրդական կրթության տարածմանն ահագին նպաստում էին հայ պարբերական մամուլի աշխատակիցները, ուսանողները, պետական օրենքները, հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում Գևորգ Դ Վեհափառի դպրոցաշինական ձեռնարկները և այդ ուղղությամբ նրա բացառիկ հետևողականությունը: Թիֆլիսահայ պատմաբան, պետական ծառայող Ալեքսանդր Երիցյանի (1841-1902) բնորոշմամբ՝ Կովկասի փոխարքայությունում ապրող հայերը 1860-1870-ական թթ. ձգտում էին մեկ բանի՝ իրենց երեխաների դաստիարակությանը⁵:

³ Երկարության ուսական հին չափ. 1 վերստը հավասար է 1. 0668 կիլոմետրի:

⁴ Военно-статистический сборникъ. Выпускъ IV. Россія. СПб., Печатано въ Военной Типографіи, 1871, Отдель II, с.187.

⁵ **Ерицовъ А.** Объ армянскихъ школахъ//«Кавказъ», Тифлисъ, 1873 №114, с.1.

Ալեքսանդրապոլի և համանուն գավառի վանական և ծխական դպրոցները մեթոդական առումով սնվում էին Շիրակի «ալմա մատեր»-ից՝ Ալեքսանդրապոլի Հոգևոր դպրոցից⁶: 1860-ականների կեսից դպրոցի վարչական և ուսումնական մասերը բարեփոխվում էին: Լավ հիմքերի վրա է դրվում ռուսաց լեզվի դասավանդումը: Դպրոցի նորընտիր հոգաբարձուները⁷ հոգաբարձության նախագահի պաշտոնակատար, ծագումով կարսեցի Հովսեփ ավագ քահանա Կոստանյանցի (1825-1892) գլխավորությամբ 1869/1870 ուստարում⁸ աշխատանքի են հրավիրում ռուսաց լեզվի երկու ուսուցիչներին: Դրանցից մեկը՝ Ալեքսանդրապոլի գավառական դպրոցի առաջնակարգ ուսուցիչ Միքայել Ավետիքի Տեր-Միքայելյանցը, ազատ ժամերին կատարելու էր նաև Հոգևոր դպրոցի տեսչի պարտականությունները:

Իր խառնվածքով հասարակական գործչի իսկական տիպար, ծագումով կարնեցի Պետրոս Հայկազունին (Դավթյան, 1839-1927) հոգաբարձուների աշխատանքը սովորեցրելու դիտավորությամբ գրել է. «...միայն շրթունքներին նեղութիւն տալուց և օղը թնդացնելուց ի գատ, ուրիշ ի՞նչ արին- մի տեսուչ ընտրեցին, ուրիշ ի՞նչ մի գործ յառաջադրեցին, կամ թէ մեր նորընտիր Տեսուչը ի՞նչ մի կարևոր յեղափոխութիւն արաւ ուսուցիչների մասին, բաց ի տեսուչ տիտղոսից և ամսականից...»⁹: Հայկազունու հրապարակային կիրքը չի հանդարտվել երկար ժամանակ: Հետագայում տեսուչ¹⁰ Մ. Տեր-Միքայելյանցի անունից մի «աղուեսագործ անձ» Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի» թերթում գրապարտում է Ալեքսանդրապոլի գավառական դպրոցի կրոնի և հայոց լեզվի ուսուցիչ Հ. ավ. քին. Կոստանյանցին, թե նրա պատճառով այդ դպրոցում հայոց լեզվի դասավանդումը ցածր մակարդակի վրա է¹¹:

Նշված դեպքերը դրվագներ են 1860-1870-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի երկու ազդեցիկ հոգևոր-հասարակական խմբավորումների հակադրությունից, նաև լուսավորչական շարժման նախաքայլեր:

⁶ 2020թ. լրանում է դպրոցի հիմնադրման 180-ամյակը:

⁷ Սիրական Գորոյեանց, Յարութին Յարութինեանց (Ալեքսանդրապոլի մաքսային գրասենյակի քարտուղար), Թադէոս Տիգրանեանց, Յովհաննէս Բաբայեանց, խոստումնալից երիտասարդ Արշակ Վարդպատրիկեանց: Հոգաբարձությունը դպրոցի կառավարման խորհուրդն էր:

⁸ Ալեքսանդրապոլի դպրոցներում ուսումնական տարին սկսվում էր սեպտեմբերից և տևում մինչև մայիս ամիս:

⁹ **Հայկազունեան Պ.**, Խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ//«Արարատ», 1870, թիւ ԺԲ, ապրիլ, էջ 309:

¹⁰ 1869թ. սեպտեմբերից մինչև 1871թ. առաջին կիսամյակի վերջ:

¹¹ «Մեղու Հայաստանի» (այսուհետև՝ ՄՀ), 1873, №50, շաբաթ 29 դեկտեմբերի, էջ 3: Նույն թերթում 1874թ. հունվարի 7-ի թղթակցության մեջ Մ. (Տեր) Միքայելյանցը գրում է, որ ինքն այդ անունով Ալեքսանդրապոլից լուր չի հաղորդել, և դա իր «բարեհոգի բարեկամներից» մեկի ձեռքի գործն է: Տե՛ս ՄՀ, 1874, №3, շաբաթ 19 յունուարի, էջ 3:

Խմբավորումներից մեկի կորիզը քաղաքի «Բարենպատակ» ընկերությունն էր (1869-1875), որի գործավար Պ. Հայկազունին առիթը բաց չէր թողնում հանրությանը ցուցադրելու հակառակ կողմի բացթողումները: Երկրորդ խմբավորման պարագլուխը Ալեքսանդրապոլի հոգևոր վիճակային կառավարության ղեկավար անդամ Հ. ավ. քին. Կոստանյանցն էր: Նա էր հիմնականում Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնից խանդավառությամբ համակարգում Ալեքսանդրապոլի և համանուն գավառի հոգևոր դպրոցների աշխատանքը: Դպրոցների հոգաբարձությունների մասին յուրաքանչյուր քննադատություն ուղղակի կամ անուղղակի վերաբերում էր նրան:

Սկզբում «Բարենպատակ» ընկերության հիմնադիր անդամ և Պ. Հայկազունու մորեղբայր Աստվածատուր Իս(ահ)ակյանցն է նկատել, որ այդ խմբավորումները գավառամտության ծնունդ են. «...այժմ դարձնում եմ իմ հատեցքս դեպ ի ձեզ, յարգի համաքաղաքացիք և խնդրում եմ, որ կուսակցութեան ոգին հեռացնելով ձեզանից, նմանապես և Ղարսեցի, Արգիւրումցի և Բայազեդցի բառերը, այդ տնաքանդ և քաղաքակործան որոշումը, աչքի առաջ ունենալով որ ժամանակն է արծաթ, և ոչ արծաթը, այսուհետև սկսեք միախորհուրդ համաձայնութեամբ. և սիրաշաղկապ յարակցութեամբ հիմնադրութիւն անել հետզհետե ազգաշահ գործքերի...»¹²:

Խմբավորումների դիմադրության առանցքն ազգային հաստատությունների ղեկավարման իրավունքի նվաճումն էր: Կարդալ է պետք, թե Ալեքսանդրապոլի կարնեցիների կողմը բռնած Կարապետ Մատինյանցը ինչպես է գովում այդ խմբավորման ֆինանսական հենասյուներից երկուսի՝ խոշոր առևտրականներ Հովհաննես Կորանեանցի և Պետրոս Ձիթողեանցի առատաձեռնությունը¹³:

Խմբավորումների հասարակական-քաղաքական մոտեցումները նորից տարորոշվում են, երբ Հոգևոր դպրոցի հոգաբարձության հրավերով 1871թ. սկզբին Ս.Պետերբուրգից Ալեքսանդրապոլ է ժամանում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ, Շվեյցարիայի (գերմանական հատված) Կյուսնախտ քաղաքի¹⁴ ուսուցչական սեմինարիան ավարտած Սարգիս Բեկնազարյանը (1849-1894): Նրան Կյուսնախտ էին ուղարկել «քանի մի բեթերսպուրկցի հարուստ հայեր», որոնցից մեկը՝ Ս. Սանասարյանը, Ս. Բեկնազարյանի ավարտելու կա-

¹² **Իսակեանց Ա.**, Ալեքսանդրապոլու հիւանդանոցը//ՄՀ, 1871 օգոստոս 7, №30, էջ 236: Հմմտ. Մարութեանց Ս., Մէկ քանի խօսք Աղեքսանդրապոլի վերայ//«Արարատ», թիւ 9, 1869, էջ 141:

¹³ **Մատինեանց Կ.**, Խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ//«Արարատ», 1870, թիւ Ա, մայիս, էջ 37:

¹⁴ Գեղատեսիլ Կյուսնախտը գտնվում է Ցյուրիխ լճի ափին:

պակցությամբ հայ վարպետի պատրաստած ոսկյա բաժակ է նվիրում սեմինարիայի տնօրեն Ֆրիզեին¹⁵: Բեկնազարյանի ճանապարհածախսը՝ 400 ռուբլի, վճարել էին Հոգևոր դպրոցի հոգաբարձությունը և Ալեքսանդրապոլի հայ հասարակությունը: Վերջինս գործնականում ցույց էր տալիս, թե քաղաքի համար որքան կարևոր էր լավ դպրոցներ ունենալը: Պատկերավոր ասած՝ ալեքսանդրապոլի հասկանում էին, որ Շվեյցարիայից Ալեքսանդրապոլ են գալիս գերմանական մանկավարժությունը, հաղթական քաղաքական միտքը, սոցիալիստական գաղափարախոսությունը, առաջադեմ երիտասարդությունը և մարդասիրությունը:

Ալեքսանդրապոլի հոգևոր վիճակի առաջնորդն այդ ժամանակ Դորպատի համալսարանում ուսանած, գերմաներենի գիտակ Գրիգոր վարդապետ Աղափիրյանն էր (1827-1897): Նա ռուսաց լեզու էր դասավանդում Արդուրյան իգական դպրոցում:

Ս.Բեկնազարյանը դատարկաձեռն չէր եկել: Նա Հոգևոր արական և Արդուրյան դպրոցների համար բերել էր 600 ռուբլի արժողությամբ «...ուսումնական իրեղենք վերաբերեալ մատեմատիկայի, աշխարհագրութեան և բնագիտութեան, ... Սրբազան պատմութեան... մարդագիտական մօդելներ գիպսից պատրաստած, որ շատ ձեռնտու իրեղենք են մարդուս կազմութեան բաւականին լրութեամբ ծանօթացնելու...»¹⁶: Դրանք գնվել էին արտասահմանից և սանկտպետերբուրգի հրատարակիչ-գրավաճառ Հ. Ա. Իսակովից (1811-1881):

Ս. Բեկնազարյանը Հոգևոր դպրոցի տեսչի պարտականությունները կատարում է 1871թ. փետրվարի 1-ից մինչև 1873/1874 ուստարվա առաջին կիսամյակի ավարտը. «...Տեսչական պաշտօնի հրաւիրուած Պ.Սարգիս Բեկնազարեանցի կարգաւորութեամբն և դիւրիմաց դասախօսութեամբն քիչ ատենուան մէջ կուտայ բուսուցանել անուշահոտ վարդեր. ազգիս ներկայ և ապագայ սերնդոց համար կրնայ պատրաստել պիտանացու և օգտակար անդամք, յուրախութի՛ւն Աղեքսանդրապօլու ազգային Դպրոցին...»¹⁷: Ս. Բեկնազարյանը Հոգևոր և Արդուրյան դպրոցներում գերմաներենը դարձնում է պարտադիր ուսումնական

¹⁵ Վարդանեան Փ., Գերմանական մանկավարժութեան կարեւորութիւնը, //«Արևելյան մամուլ», Զմյուտնիա, 1873, մայիս, էջ 209: Հմմտ. «Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս, 1867, № 4-5, ապրիլ-մայիս, էջ 221-222: «...Ֆրիզեն ուշադիր է և համակրութիւն է ցոյց տալի մեր Հայ երիտասարդներին և բաւական է նոցանից...»: Տե՛ս ***, Իմ ճանապարհորդական տպատրութիւնները, //ՄՀ, 1874, №13, շաբաթ, 30 մարտի, էջ 1:

¹⁶ Նամակ Ալեքսանդրապօլից, //«Մշակ», Թիֆլիս, 1873, №31, օգոստոսի 16, էջ 3:

¹⁷ Մեծառունեանց Ե., Հայոց Հոգ. Ուսումնարան Աղեքսանդրապօլու, //«Արարատ», 1871, թիւ Դ, օգոստոս 31, էջ 251: Հմմտ. Խօջայեանց Յ., Գիւմրի, //«Արարատ», Ժ, 1871, փետրուար, էջ 347:

առարկա: Նորեկ տեսուչն իր այդ քայլով խախտում է Ալեքսանդրապոլի հասարակական կյանքի ազգային պահպանողական անդորրը: Նրան անմիջապես ընդդիմանում են Պ. Հայկազունին և «ընկերակիցները»:

Հայկազունին կրթության ժողովրդավարացման ջատագով էր: 1869թ. հուլիսին դիմելով Ալեքսանդրապոլի հասարակությանը՝ գրել է. «...յորդորեցեք բարեկարգել ուսումնարանները Եւրոպական լուսաւորեալ ուսուցիչներով, որոնցից հետևում են ուղիղ հասկացողութիւններ, որոնք կեանքի առաջին խնդիրներն են...»¹⁸: Նա նույնիսկ դրական է արտահայտվել զարգացած ուսուցչի կերպար մարմնավորող Ս. Բեկնազարյանի և Հոգևոր դպրոցում նրա կատարած մանկավարժական նորամուծությունների մասին՝ սրտի խորքից հայտնելով իր անկեղծ շնորհակալությունը: Բայց գերմաներենի դասավանդման հարցում Հայկազունին անզիջում էր: Նրա կարծիքով՝ գերմաներենին ընտելանալու համար Ալեքսանդրապոլի դպրոցների սովորողներին ժամանակ է պետք. «...Եւ ես չգիտեմ, ինչ են երևակայել Գերմաներէնը ներս բերելով, արդեօք Պրուսացոց յաղթութիւնը¹⁹, թէ՞ ամբոխի համոզմունքը, որ մարդու խելքը նորա գիտեցած լեզուների թուովն է չափում...Եթէ հարստներն են այդ բանը ցանկացել, նոքա միշտ կարող են ուսուցանել իրանց ապագայ թութակներին: Բայց ժողովուրդը խեղճ է, և բաւական է նորան, եթէ երկու լեզու²⁰ չափաւորապէս սովորէ, նորա հետ մտաւոր և բարոյական կրթութիւն ստանայ, մանաւանդ բարոյական...»²¹: Այս ելույթից պարզվում է Հայկազունու քաղաքական կողմնորոշումը, որն ըստ էության անհամաձայնությունն էր հայրենիքի բզկտված մասերի՝ երկաթով և արյամբ միավորման գերմանական բանաձևին: Դրանով Հայկազունին ընդառաջ էր գնում հայկական դպրոցների նկատմամբ պետության վարած քաղաքականությանը:

Թիֆլիսից «Հայկական աշխարհ» ամսագրի խմբագիր Ս. Ստեփանեն (1840-1900) ձայնակցում է Հայկազունուն. «...Պրուսական կրթութեան մեծ պակասութիւններ չեն մի թէ՛ անմերձենալի լինել, մեծամտութիւն (որ կարճամտութեան նշանն է), միայն անձնական օգուտներ պտռել, զօրութիւն ստացածին պէս հարստահարել ստորադրվածներն և այլն...»²²: «Մեզ համար կարևոր է մայրենի

¹⁸ **Հայկազունեան Պ. Դ.**, Մի քանի խօսք «Պտոյտ» յօդուածի դէմ, որը տպուած է Մեղու Հ-ի 21 համար, //ՄՀ, 1869, №27, յուլիսի 19, էջ 210.:

¹⁹ Նկատի ունի 1870-1871թթ. ֆրանս-գերմանական պատերազմում գերմանացիների տարած հաղթանակը:

²⁰ Հայերեն և ռուսերեն:

²¹ **Դարբնեանց Ս.**, Նամակ Աղեքսանդրապօլից, //ՄՀ, 1872, №12, շաբաթ, 20 մայիսի, էջ 48: Հմմտ. **Հայասէր**, Մեր ներքին գործեր, //«Հայկական աշխարհ», 1871, № 4-5, էջ 97-98:

²² **Հայասէր**, նույն տեղում, էջ 95:

լեզուն լաւ իմանալ, տէրութենական լեզուն էլ ոչ պակաս դորանից, բայց Գերմաներէնը մէջ ընկնելով կարծիք չը կայ, որ աշակերտի ոյժի մի մեծ մասը պէտք է խլի ի վնաս վերոյիշեալ լեզուաց...»,- մի ուրիշ տեղ ասել է Հայկազունին:²³

Լրագրերում հնչած այդ քննադատություններին Ս. Բեկնազարյանի սքանչելի պատասխանը չի ուշացել: Հայտարարելով, որ ինքը գերմանաւոր չէ, Բեկնազարյանը գրել է. «...Չը խաբուենք մեր զգացումներէն, վասն զի նոքա տակաւին գրգռուած են վերջին պատերազմներու վայրագ ոճրագործութիւններով, ...ծանրագլխութեամբ կշռենք, որ Գերմանական ուսումն ու կրթութիւնը մեր երիտասարդաց շատ կարևոր են, վասն զի նոքա մէջ կենսական ոյժ կայ, վասն զի մարդկային բնութեան վերայ է հիմնուած, վասն զի պարզ տրամաբանական է...»²⁴:

Ալեքսանդրապոլի Հոգևոր և Արդության դպրոցներում գերմաներէնի դասավանդման վերաբերյալ Ալեքսանդրապոլի լուսավորչական շարժման գործիչ Պ. Հայկազունու և «ընկերակիցների» մտահոգությունները Թիֆլիսի առաջադեմ պահպանողական մամուլում հարազատ միջավայր գտան թերևս հետևյալ տրամաբանությամբ. «...մենք մեր փոխառնութիւնը օտարներից հասցնում ենք մոլութեան աստիճանին՝ արհամարհելով եւ աստելով այն ամենայն՝ որ ինչ ազգային է, եւ մանաւանդ լեզուն եւ կրօնը»²⁵: Լուսավորչալ պահպանողականների գաղափարական աշխարհն ավելի մոռյվեց, երբ փոխարքայության պաշտոնաթերթ «Կովկաս»-ը հնչեցրեց, թե Վաղարշապատի 100 ընտանիքներ պատրաստվում են բողոքականություն ընդունել²⁶:

Ալեքսանդրապոլի լուսավորչական շարժումն ընդլայնվում էր: Ջավախքից, Թիֆլիսից, Երևանից, Ս. Էջմիածնից, Կ.Պոլսից քաղաք ժամանած գիտական և հասարակական լավագույն ուժերը բռնկվում են շարժման գաղափարներով:

1871/1872 ուստարում Ախալցխայի Կարապետյան ուսումնարանից Ալեքսանդրապոլ է տեղափոխվում մանկավարժ, գրական-հասարակական գործիչ Ղազարոս Աղայանը (1840-1911): Իբրև ուսուցիչ և տեսուչ՝ նա աշխատանքի է անցնում նորաբաց Արդության դպրոցում: Քաղաքում նրա գործակիցներից էր գավառական բժիշկ, գրական-հասարակական գործիչ Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանը (1837-1920): 1872/1873 ուստարում Թիֆլիսի Գայանյան դպրոցից Ալեքսանդրապոլ է տեղափոխվում և Հոգևոր դպրոցում «հայոց լեզու և բնական պատմութիւն» դասավանդում մանկավարժ, հոգևոր-հասարակական գործիչ, կառա-

²³ **Հուր-հեր**, Ալեքսանդրապոլ//ՄՀ, 1874, №17, շաբաթ, 4 մայիսի, էջ 2:

²⁴ **Ն.Բ.Ս.**, Յարգոյապատիւ խմբագիր «Մեղու Հայաստանի»//ՄՀ, 1871, №32, օգոստոս 28, էջ 250:

²⁵ «Արարատ», թիւ Թ, 1877, սեպտեմբեր 30, էջ 337: Հմմտ. **Մեծատունեանց Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 251:

²⁶ **Калантаровъ** Эривань//«Кавказъ», 1871, №49, с. 2. Հմմտ. ՄՀ, 1871, №17, մայիս 8, էջ 127:

վարման հանրապետական ձևի կողմնակից Հայրապետ (Գարեգին) Ղուկասյանցը (1849-1916): 1873/1874 ուստարում Թիֆլիսից նրանց է միանում մանկավարժ, հրապարակախոս Մակար Տեր-Սարգսյանցը (Պարզյանց, 1855-1912), Ալեքսանդրապոլից՝ հրապարակախոս Սարիբեկ Տեր-Մելիքսեդեկյանցը (1850-1919): Այդ գիտնական-մանկավարժները Ալեքսանդրապոլում ստեղծում են իրենց հայոց լեզվի, ընթերցանության, գծագրության, երկրաչափության, ընդհանուր պատմության, վայելչագրության դասագրքերի, ինքնուրույն և թարգմանական երկերի մեծ մասը²⁷: Կարճ ժամանակով Հոգևոր դպրոցում են աշխատել նաև բողոքական քարոզիչ, ընթերցանության դասագրքի հեղինակ շուշեցի Աբրահամ

²⁷ Երկու քոյր: Եղերական վեպ (գիղական կեանքից): **Աշխատասիրություն Ղ.Աղայեանց**, Տփլիս, ի տպարանի Համբարցումայ Էֆիաճեանց և Ը-ի, 1872, 108 էջ: Սկզբնական բացատրություն բնութեան երեւոյթների: **Թարգմանություն Ղազարու Աղայեանց**, ի Վաղարշապատ, ի տպարանի սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1873, 142 էջ: **Աղայեանց Ղ.**, Հայկական հնչիւնների մասին (լուծումն տարակուսութեանց, Տփլիս, ի տպարանի Հ.Էնֆիաճեանց և Ընկ., 1874, 50 էջ: Ուսումն մայրենի լեզուի: Ծնողաց և ուսուցչաց համար: **Աշխատասիրություն Ղազարու Աղայեանց**, Տփլիս, ВЪ Типографіи Амбарцума Эмфиаджянцъ и К°, 1875, 61 էջ: **Ղուկասեանց Հ.**, Համառօտ հայեացք մայրենի լեզուի ուսման վերայ, Տփլիս, ВЪ Типографіи Амбарцума Эмфиаджянцъ и К°, 1874, 34 էջ: **Նույնի**, Դասագիրք ընթերցանութեան հայոց դպրոցների համար, Թիֆլիզ, Հ.Էնֆիաճեանց և Ընկ., 1875, 199 էջ (2-րդ տպագրությունը՝ Թիֆլիս, 1876, 3-րդը՝ Թիֆլիս, 1878, 4-րդը՝ Թիֆլիս, 1880, 5-րդը՝ Թիֆլիս, 1883): Հիմնական դիդակտիքական կանոններ: Գործ Ա.Դիստերվեգի: **Թարգմ. Հ.Ղուկասեանց**, Ալեքսանդրապոլ, տպ. Գ.Սանոյեանցի, 1880, 65 էջ: Ընդհանուր պատմություն: Հայոց դպրոցների համար: **Աշխատասիրություն Հ.Ղուկասեանց**, Տփլիս, տպարան Ա.Միխէլսոնի, 1880 (2-րդ տպագրությունը՝ Թիֆլիս, 1884): Քերականություն գրաբար լեզուի հայոց: **Երկասիրություն Հ.Ղուկասեանց**, Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1884, 146 էջ (2-րդ տպագրությունը՝ Թիֆլիս, 1891): **Ղուկասեանց Հ.**, Բողոքականություն Կովկասու հայոց մէջ (Պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, տպարան Մ. Ռօտինեանցի, 1886, 173 էջ: Համառօտ ձեռնարկ գծագրութեան (123 գծագրական ձեւերով) հայ ուսումնարանների համար: **Աշխատասիրեաց Մակար Տեր Սարգսեանց**, ի Վաղարշապատ, ի տպարանի սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1874, 126 էջ: **Տեր-Սարգսեանց Մ.**, Գեղագրութեան օրինակներ հայոց դպրոցների համար, Տփլիս: Մ.Պետերբուրգ, տպարան Յ.Մարտիրոսեանցի, 1880, 12 էջ: **Դիստերվեգ Ա.**, Սկզբունք երկրաչափութեան: Ազգային ուսումնարանաց համար (77 երկրաչափական ձեւերով): Թարգմանություն Մակարայ Տեր Սարգսեանց, Ալեքսանդրապոլ, ի տպարանի Գեորգայ Սանոյեանց, 1876, 136 էջ: Վերջին թարգմանական գրքի մասին հետևյալ ուշագրավ փաստը կա: 1875թ. վերջերին Մ. Տեր-Սարգսյանը, իմանալով, որ Մ.Պետերբուրգում սովորող հայ ուսանողները թարգմանել են գերմանացի մանկավարժ Ա.Դիստերվեգի (1790-1866) «երկրաչափութեան գրքոյկը» և չեն կարողանում էժան գնով այն հրատարակել, առաջարկում է տպագրել Ալեքսանդրապոլի «բարևոքեալ» տպարանում: Նա գրքի 36 երկրաչափական պատկերները անվճար «փոխադրելու» հանձնություն է վերցնում և խնդրում հատուցել միայն փորագրության «շեմշատ» (Սարիղամիշի մայրի) փայտի գումարը: Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1875, №47, դեկտեմբերի 6, էջ 4:

Ամիրխանյանցը (1838-1913), ծնունդով ալեքպոլցի վարդապետ Հովսեփ (Ավետիք) Փինաչյանցը (1849-1889), Երևանի Գայանյան օրիորդաց դպրոցի ուսուցիչ Արտաշես Հակոբյանը և այլք:

Ալեքսանդրապոլի մշակութային-լուսավորչական շարժմանը մասնակցող գործիչները սկսում են բարեփոխել արևելահայ տարրական դպրոցը: Կրթության ու դաստիարակության դրվածքը տարրական դպրոցում նրանց կողմից Ալեքսանդրապոլի օրինակով անխնա հարվածներ է ստանում: Նրանք գիտակցում էին, որ ազգը կազմված չէ միայն մայրաքաղաքներում և քաղաքներում բնակվողներից, որոնք քչից-շատից ուսյալ են կամ ունեն ուսանելու հնարավորություն: Ազգը, նրանց պատկերացմամբ, այն 3.5 միլիոնից ավել բնակչությունն էր, որ «դարաւոր փորձերից յետոյ դեռ ևս ապրում և մշակում է այնպէս՝ որպէս թէ ամենևին չէ անցել այդ դարերի փորձութեանց միջով, և ահա՛ այս օրս նոքա պիտի կրթուին, ուսանին և շարունակեն»²⁸:

Ալեքսանդրապոլի ուսումնասեր հասարակությունն աջակցում էր բարեփոխումներին: Ազգի տղաների ու աղջիկների՝ հայոց լեզվով կրթություն ստանալու համար նա ոչինչ չէր խնայում: Բազմաթիվ վկայություններ ունենք այն մասին, որ 1870-ական թթ. սկզբին Ալեքսանդրապոլի պետական և ազգային դպրոցները լի էին աշակերտներով: Ընդունվել ցանկացողները շատ էին, տեղերը՝ սահմանափակ: Ընդհանրապես, Ռուսական կայսրության տարածքում ապրող առկա հայ բնակչության թվի հետ բաղդատած՝ հայկական դպրոցների և դրանցում սովորողների քանակը խիստ անբավարար էր: Կովկասի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի՝ Կովկասի փոխարքա Միխայիլ Նիկոլանիչին (1832-1909) ներկայացրած հաշվետվության համաձայն՝ 1870թ. փոխարքայության տարածքում գործում էին 142 եկեղեցական-ծխական և 5 հոգևոր դպրոցներ շուրջ 6000 սովորողներով²⁹: 1873թ. վերաբերող տվյալներով՝ Կովկասի փոխարքայությունում կար 120 հայկական դպրոց 5000 սովորողներով³⁰:

Ալեքսանդրապոլի կրթական կարիքներից ելնելով՝ անհրաժեշտ էր բացել առնվազն 4 արական և 2 իգական կանոնավոր ծխական դպրոց.«...աշխատեցէ՛ք, աշխատեցէ՛ք, հայրենակից եղբարք, նոր նոր երկսեռ դպրոցներ բանալ, հասկացող հոգաբարձուաց իշխանութեան ներքոյ»³¹: Գործը մեկնարկում է Ալեքսանդրապոլի հոգևոր վիճակի առաջնորդ Գ. վրդ. Աղափիրյանի մասնակցությամբ: 1872թ. հուլիսին նա ալեքպոլցիներին կոչ է անում բացելու մի ծխական դպրոց:

²⁸ ***, Ծխական դպրոցների վիճակը, // «Արարատ», 1872, թիւ Ա, յունուար, էջ 37:

²⁹ Циркуляръ по управленію Кавказскимъ учебнымъ округомъ. 1871 №№ 5 и 6. Отчетъ попечителя Кавказскаго учебнаго округа за 1870 годъ, с. 27.

³⁰ **Ерицовъ А.**, նշվ. աշխ., с. 2

³¹ **Բաակեանց Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 237:

Եկեղեցապատկան 1500ռ. գումարից ստացվող տոկոսները դառնալու էին հաջողության գրավական³²: Բայց նախաձեռնությունը կյանքի չի կոչվում քաղաքից վարդապետի՝ Նոր Նախիջևանի Սբ Խաչ վանք տեղափոխվելու պատճառով:

Կանոնավոր ծխական դպրոցներ և մանկավարժական որակյալ կադրեր ունենալու մտահոգությունն Ալեքսանդրապոլի հետ կիսում էին հայ և հայաշատ շատ քաղաքներ: 1867թ. հունիսի 14-ին Սբ Էջմիածնում այդ մտահոգությամբ ստեղծվում է ուսումնական հանձնաժողով (Անդրեաս արքեպիսկոպոս, Թադեոս վարդապետ, Կ. Վասսակյան, Ն.Տեր-Չովսեփյան, Ս.Մարության):

1869թ. հոկտեմբերին ուսումնական հանձնաժողովի անդամ Ս.Մարությանն իբրև զբոսաշրջիկ այցելում է Ալեքսանդրապոլ: Սբ Էջմիածնի «Արարատ» հանդեսում իր շրջագայության արդյունքները ներկայացնելիս նա գրել է, որ քաղաքում «գեշ» էր մասնավոր դպրոցների բազմաքանակությունը: Առողջապահական և մանկավարժական վերահսկողության տեսանկյունից, ըստ Մարությանի, դրանց վիճակն անմխիթար էր³³: Նա ըստ էության մարտահրավեր է նետում Ալեքսանդրապոլի երիտասարդներին, որոնք «ուսում կպոռան»: Վերջիններս, կատարելով 19-րդ դարի պահանջը, ջիլիթի են դուրս գալիս մասնավոր դպրոցներում գործադրվող ուսուցման և դաստիարակության մեթոդների դեմ.

«...Ի՞նչ է դորա պահանջը: -Լուսաւորութիւն:

Ինչո՞վ կլինի լուսաւորութիւն: -Գիտութեամբ:

Ինչո՞վ կլինի գիտութիւն: -Բարեկարգ Երկսեռ դպրոցներով...»³⁴:

Ալեքսանդրապոլում մասնավոր (տարրական) դպրոցները՝ «ստորին կարգի ուսումնարանները»³⁵, լրացնում էին ծխական դպրոցների պակասը: 1865թ. քաղաքում կար այդպիսի 17³⁶, 1870թ.՝ 15³⁷, 1872թ. փետրվարին՝ 20-ից ավելի³⁸,

³² ՄՀ, 1872, №21, 22 յուլիսի, էջ 84:

³³ **Մարութեանց Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 142:

³⁴ **Իսակեանց Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 236-237:

³⁵ Ալեքսանդրապոլում դրանք հայտնի էին նաև «մասնաւոր դպրոց», «նախակրթարան», «առտնին դպրոց», «ծխական ուսումնարան», «վարժատուն», «ուսումնարան», «մանր ծխական ուսումնարան», «վոքրիկ ուսումնարան», «վոքր դպրոց», «մանր մունր հայտնի և անյայտ պուճախներ» անուններով:

³⁶ **Քոչարեան Ս.**, Նամակ Ալեքսանդրապոլից//«Հայկական աշխարհի կռունկ», Թիֆլիս, 1865, №7-8, էջ 352:

³⁷ Статистическія свѣденія о частныхъ школахъ Эриванской губерніи. Кавказскій календарь на 1871 годъ. Тифлисъ, въ типографіи главнаго управленія намѣстника Кавказскаго, 1870, Отд. II. с.384.

³⁸ **Հայկազունի Պ.**, Պարոն խմբագիր, ինդրեմ այս մի քանի տեղեկությունքը բարեհաճիք հրատարակելու ձեր լրագրի միջնորդութեամբ, //ՄՀ, 1872, №1, շաբաթ 4 մարտի, էջ 4:

1873թ. մարտին՝ 16³⁹, օգոստոսին՝ 20⁴⁰, 1874թ. ապրիլին՝ 13⁴¹, 1879թ. հունիսին՝ 11⁴² արական և իգական դպրոց: Համեմատության համար կարելի է նշել, որ 1860-ական թթ. երկրորդ կեսին Երևանի նահանգի մյուս քաղաքներից, օրինակ, Նախիջևանում գործում էր 7, իսկ Երևանում՝ 2 հայկական մասնավոր դպրոց⁴³:

Ալեքսանդրապոլի տարբեր թաղերում մասնավոր դպրոցներ բացում էին դպիրները (տիրացուներ)⁴⁴, սարկավագները⁴⁵, Գավառական և Հոգևոր դպրոցների շրջանավարտները, պաշտոնաթող ծառայողները, «կոյսերը» և վարպետ կոչվող կանայք: Մանկավարժական տեսակետից որևէ հետաքրքրություն չներկայացնող այդ հաստատությունները մի աստիճան ցածր էին ծխական դպրոցներից: Դրանցից շատերի գործունեությունը ժամանակավոր բնույթ էր կրում, մեծ էր սովորողների շարժունությունը: Այդ երևույթները կամայական ձևով է մեկնաբանել Ալեքսանդրապոլի «Կովկաս»-ի թղթակից Ի.Անանինը: Նրա կարծիքով, աշակերտների թիվն ամռանը նվազել է դասասենյակների փոքր լինելու պատճառաբանությամբ, իսկ ձմռանը, քանի որ նույն դասասենյակները ջեռուցվելու խնդիր կար, կտրուկ ավելացել⁴⁶: Իրողություն է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղերում ուսումնական գործընթացը կազմակերպվել է հիմնականում ձմեռվա ամիսներին:

«Դպրոցների պաշտպան» Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոսի կարգադրությամբ, Ալեքսանդրապոլի հոգևոր վիճակի առաջնորդ Սուքիաս վրդ. Պարզյանցը (1837-1914) 1873թ. սկզբին հաշվառել է մասնավոր դպրոցները: 1873թ. մարտի

³⁹ **Հ.Ղ.**, Ալեքսանդրապոլ//ՄՀ, 1873, №47, շաբաթ 8 դեկտեմբերի, էջ 2:

⁴⁰ ***, Նամակ Ալեքսանդրապոլից//«Մշակ», 1873, №40, հոկտեմբերի 18, էջ 3:

⁴¹ **Վ.**, Նամակ Ալեքսանդրապոլից//«Մշակ», 1874, №22, յունիսի 6, էջ 2:

⁴² Ներկայացնում ենք ախալցխացի հոգևոր-հասարակական գործիչ Հովակիմ (Եղիշե) Գեղամյանցի (1844-1920) կազմած ցուցակը. Պետրոս քնն. Մատնիշյանց (70 աշակերտ), Մանուկ Ամատունի (50 աշակերտ), Հռիփսիմե Չլնկարյան (22 աշակերտ-աշակերտուհի), Գևորգ Նալբանդյանց (32 աշակերտ), Մկրտիչ Վարդանյանց (35 աշակերտ), Աղեքսանդր Մխիթարյանց (40 աշակերտ), Ավետիս Տեր-Ավագյան (20 աշակերտ), Վարոս Գիանճյանց (իմա՝ Գեոնջյանց), Մուշեղ Մամիկոնյանց և Սեդրակ Գրիգորյանց (60 աշակերտ), Պողոս Մալխասյանց (50 աշակերտ), մի վարպետ կին (35 աշակերտուհի), մի այլ կին (կաթոլիկ) (70 աշակերտուհի): Վ. Գեոնջյանցի, Մուշեղ Մամիկոնյանցի և Սեդրակ Գրիգորյանցի և մասամբ Ա.Մխիթարյանցի կողմից պահվող դպրոցները, ըստ Գեղամյանցի, կանոնավոր ծխական դպրոցներ էին: Բոլոր դպրոցներում ուսման վարձը տատանվում էր 40 կոպեկից մինչև 2ռ. սահմաններում (Տե՛ս **Գեղամեանց Յ.**, Ախալցխացի մինչև Անի//«Փորձ», Տփլիս, 1880, ապրիլ № IV, էջ 69):

⁴³ Сборникъ статистическихъ свѣдѣній о Кавказѣ. Томъ I. Тифлисъ, 1869. Отдѣль I. III. Матеріалы для статистики Эриванской губерніи, сс. 35, 50.

⁴⁴ Այսպես է կոչվում Հայ Առաքելական սուրբ եկեղեցու նվիրապետության աստիճաններից առաջին 4-ը (դոնապան, ընթերցող, երդմնեցուցիչ, ջահընկալ) ստացած անձը:

⁴⁵ Սարկավագը քահանայի անմիջական օգնականն է և ժողովրդի ու քահանայի միջնորդը:

⁴⁶ **Ананьинъ П.** Александрополь//«Кавказъ», 1874, №16, с.2-3.

դրությամբ պարզվել է հետևյալ պատկերը: 16 արական դպրոցներում⁴⁷, որոնք 5-36 ռուբլի վարձավճարով տեղավորված էին ոչ տիպային, մութ ու խոնավ շինություններում, սովորել են 437 աշակերտներ (35-ը՝ ձրի): Յուրաքանչյուր դպրոցում նրանց թիվը տատանվել է 5-54-ի, իսկ ուսման վարձը՝ 15 կոպեկից 2ռ. Սահմաններում: Դպրոցների ամսական եկամուտը կազմել է 5-60 ռ., բոլորինը միասին՝ 190ռ.: 3 դպրոցում են ուսուցիչները գործածել դասագրքեր, «մնացեալները տակալին ամուր բռնած են իրանց նարեկները, ժամագրքերն ու սաղմոսները»⁴⁸: Դասավանդվել են կրոն, հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, թվաբանություն, պատմություն, վայելչագրություն և երգ առարկաները: Շատ դպրոցների ուսուցիչներ սահմանափակվել են լոկ կարդալ և գրել ուսուցանելով: Մոտավոր հաշվարկներով Ալեքսանդրապոլի մասնավոր դպրոցներում 1870թ. սովորել են 481, 1872թ. սկզբին՝ մոտ 600, 1874թ.՝ 800-900 աշակերտ-աշակերտուհիներ:

1860-1870-ական թթ.՝ Ալեքսանդրապոլի մասնավոր դպրոցների գործունեության երկրորդ շրջանում⁴⁹, հասարակական-կրթական կյանքը պահանջներ է առաջադրում լուսավորյալ բարեփոխիչներին: Խորանալով կրթության ու դաստիարակության ոլորտի արատավոր բարքերի պատճառների վերացման մեջ՝ նրանք բուռն գործունեություն են ծավալում՝ սկսելով ուսուցիչների որակավորման և աշխատավարձերի բարձրացումից: Հղում կատարելով անգլիացի պետական գործիչ լորդ Հ.Պ.Բրումին (1778-1868), գերմանացի բնագետ Ա.Հումբոլդին (1769-1859), ֆրանսիացի ֆիզիկոս Պ. Լավազիան (1749-1827) և ուրիշների, վկայակոչելով գերմանացի մանկավարժների Ռուդոլֆշտաստի ժողովը (1848)՝ Հ.Ղուկասյանը, օրինակ, ժողովրդական ուսուցչին խորհուրդ էր տալիս զբաղվել ինքնակրթությամբ, աշակերտին ճանաչել բոլոր կողմերից, համագործակցել գործընկերների հետ, օրագիր պահել և գրառել թերությունները, կարդալ քիչ, բայց

⁴⁷ Սարկավագ Պետրոս Մատնիշյան (50 երեխա), դպիր Ավետիս Տեր-Ավազյան (20 երեխա), դպիր Պողոս Մալխասյանց (25 երեխա), դպիր Թադեոս Կարճիկյան (32 երեխա), դպիր Կարապետ Կիրիմյանց (35 երեխա), դպիր Մկրտիչ Վարդանյան (20 երեխա), դպիր Պողոս Տեր-Խաչատրյան (22 երեխա), դպիր Ալեքսանդր Մխիթարյան (35 երեխա), դպիր Հարություն Շարբաթյանց (20 երեխա), Մանուկ Ամատունի (45 երեխա), դպիր Արսեն Կրիտյանց (28 երեխա), աստիճանավոր Պողոս Մալխասյանց (30 երեխա), դպիր Ադամ Թովմասյան (16 երեխա), դպիր Կարապետ Քրիշչյանցի (14 երեխա), դպիր Աղաջան Տեր-Կարապետյան (10 երեխա) (Տե՛ս **Խուդոյան Ս.Վ.**, Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին. Ժամանակագրությունը՝ հավելյալ մանրամասներով, Եր., Լույս, 1987, էջ 24):

⁴⁸ **Հ.Ղ.**, Ալեքսանդրապոլ//ՄՀ, 1873, №47, շաբաթ 8 դեկտեմբերի, էջ 2:

⁴⁹ Առաջին շրջանը վերաբերում է 1840-ական թվականներին:

հիմնավոր, կարդալու ժամանակ նշումներ անել, բարեխիղճ պատրաստվել դասին, լավագույնս տիրապետել այն առարկային, որը դասավանդում է և այլն⁵⁰:

Լուսավորյալ ուսուցչական հանրույթը առանձնակի ուշադրություն է դարձնում մայրենի լեզվով դպրոցական դասագրքերի ստեղծման գործին: Ռուսերենից միջնորդավորված՝ թարգմանվում են ռուս, գերմանացի, անգլիացի ու ֆրանսիացի մանկավարժների և բժիշկների հեղինակած բազմաթիվ երկեր: Կ.Պոլսում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում, Վենետիկում, Փարիզում, Սանկտ Պետերբուրգում ստեղծված պատմության, մայրենի լեզվի, ընթերցանության, բնագիտության, տրամաբանության հայկական դասագրքերից բացի, Ալեքսանդրապոլի դպրոցներում գործածվում էին Վ.Եվտուշևսկու, Ա.Բգնատովիչի, Ա.Դիստերվեգի, Ա.Գրուբեի, Ի.Պաուլսոնի, Կ.Ուշինսկու, Դ.Սեմենովի, Ս.Սմայլսի, Վ.Ֆարմակովսկու, Գ.Վազների, Ի.Գլավինսկու, Ա.Սկինոյի, Դ.Իլովայսկու, Վ.Վոդովոզովի՝ տարբեր առարկաների դասագրքերն ու ուսուցչական ձեռնարկները⁵¹:

Բարեփոխիչների և հասարակության դաշինքը հանուն հայ մանուկների բարօրության այնքան է սերտանում, որ դպրոցներից մի քանիսում խմորվում են

⁵⁰ **Ղուկասեանց Հ.**, Ժողովրդական ուսուցիչ ինքնակրթութիւնը, // «Արարատ», 1873, թիւ Է, յուլիս 31, էջ 260-267: թիւ Ը, օգոստոս 31, էջ 293-304:

⁵¹ Сборникъ арифметическихъ задачъ **В.Евтушевскаго**. Ч.І. Цѣльи числа. Изд. 6-е. 1874. Элементарное объясненіе явленій природы **А. Игнатовича**. СПб., 1872. Элементарная геометрія для школ и вообще для начинающих. Пер. с послед. Изд. **Соч. Адольфа Дистервега**. 2-е изд. СПб., Черкесов, 1873, 106 с; **Грубе А. В.** Очерки из исторіи и народныхъ сказаній. (Новая исторія). Пер. с нем. 3-е изд. Москва, бр. Салаевы, 1873, 422 с. Элементарная физика по Крюгеру. Руководство для низшихъ учеб. заведеній. 2-е изд., испр. СПб., И.И. Паульсон, 1874, IV, 200 с; Книга для чтенія и практическихъ упражненій в русскомъ языкѣ. Учеб. пособие для нар. уч-щ. **Сост. И. Паульсон**; Родное слово. Год первый. Азбука и первая после азбуки книга для чтенія с прописями, образцами для первоначальной рисовки и картинками в текстѣ. Для детей мл. возраста. **Сост. К. Ушинскій**. 15-е изд. СПб., тип. А.М. Котомина, 1871, IV, 100 с; Родное слово. Год второй. Вторая после азбуки книга для чтенія. Для детей мл. возраста. **Сост. К. Ушинскій**. 13-е изд. СПб., тип. А.М. Котомина, 1871, 164, IV с.120; Уроки географіи. Год 3. Европа. **Сост. Д. Семенов**. 6-е изд., испр. по новейшимъ свѣденіям. СПб., тип. И.И. Глазунова, 1874, 116с; Самодеятельность. (Self-Help.) **Сочиненіе Самуила Смайлса**. Перевод с англійскаго с дополненіями Н. Кутейникова. СПб., Изданіе Колесова и Михина, 1872, VI, 542 с; Школьная диететика. Ученіе о сбереженіи здоровья детей, посещающихъ школу изложил по доктору Герману Кленке **Вл. Фармаковскій**. Рекомендовано родителям и воспитателямъ Министерствомъ народн. проsv. Изд. 4-е, доп. по исслед. русскихъ ученыхъ и педагогов. Вятка, Печатня А. Красовскаго, 1874, 160с; Из природы. Рассказы для детей по **Герману Вагнеру**. С нем. В 3-х ч. Изд. переводчицъ Трубниковой и Стасовой. 2-е изд. СПб., тип. Н. Неклюдова, 1870, 380 с; Начало линейнаго черченія. Учеб. пособие для приход. и сел. уч-щ. **Сост. Ив. Главинскій**. 3-е изд. СПб., тип. Мор. М-ва, 1870, 186 с; Тетрадь черченія практической геометрії, приспособленная к преподаванію предварительнаго изученія архитектурнаго, машиннаго и перспективнаго черченія. Сост. учитель рисованія и черченія 1 Моск. гимназіи **А.Скино**. 3-е изд. Москва, бр. Салаевы, 1874, 8 с., 8 л.; Руководство к русской исторіи: курсъ старшаго возраста. **Сост. Д. Иловайскій**. Изд. 4-е. Москва, Тип. Грачева и К°, 1870-1871. Книга для первоначальнаго чтенія в народныхъ школах. **Составил В. Водовозов**. СПб., Тип. И. И. Глазунова, 1871. Ч. 1, 287, XI с.

ազատագրական տրամադրություններ: Օր.՝ Արսեն (Կրիստյանց) և Ալեքսան (Արաբաջյան) խալֆաների⁵² վարժատներում աշակերտները երգում էին հայտնի գրող Մ. Նալբանդյանի (1829-1866) «Ազատություն» բանաստեղծությունը.

Ո՛հ, փշոտ է ճանապարհը, / Քեզ շատ փորձանք կսպասէ.

Ազատութիւն սիրողին, / Այս աշխարհը խիստ նեղ է⁵³:

Եզրահանգում. Ալեքսանդրապոլում լուսավորչական շարժումը թափ էր հավաքում Հոգևոր դպրոցի ճիշտ կառավարման, դպրոցի հոգաբարձության կազմում ժողովրդավարական արժեքների ներթափանցման, հասարակության քաջալերանքի հաշվին: Շարժման առաջնորդները քաղաքի նորակազմ «Բարենպաստակ» ընկերության հիմնադիր անդամներն էին, Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի ակադեմիկոս ուսանողները, դպրոցներում աշխատող գրողները, հրապարակախոսները և մանկավարժները:

Հայ պարբերական մամուլի էջերում նրանց ստեղծած բանավիճային հարթակում հայկական կրթական կյանքի դրական ձեռքբերումները, այդ ոլորտում ռուսական և եվրոպական զարգացած երկրների փորձն Ալեքսանդրապոլում տեղայնացնելու վերաբերյալ արդյունավետ քննարկումներ էին ընթանում: Լուսավորչալ անհատները զարկ էին տալիս ժողովրդական լայն զանգվածների համար տարրական կրթության հասանելիության գաղափարին: Նրանք հիմնովին փոխում էին մայրենի և օտար լեզուների դասավանդման դրվածքը, ստեղծում կրթական նոր չափորոշիչներ և մեթոդական փաթեթներ, օրինակելի առարկայական ծրագրեր, մշակում ուսուցչի վարքականոններ: Լուսավորչական շարժումը անխնա հատում ու մի կողմ էր նետում Ալեքսանդրապոլի դպրոցներում անցյալից մնացած վերապրուկները:

ИЗ ИСТОРИИ ШКОЛ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ

Айвазян Г. С.

Ключевые слова: *частная школа, просветительство, ученик-ученица, немецкий язык, прогресс, попечительство, педагог, учебник, общественный деятель, воспитание.*

В 60-70-х годах XIX века Александрополь был творческим очагом для многих педагогов и культурных деятелей. После ясного познания целей и средств

⁵² Հին դպրոցներում՝ ավագ աշակերտ, որ փոքրերին դաս էր տալիս: (արհամարհ.) Տգետ ուսուցիչ, վարժապետ: Տե՛ս **Աղայան Է. Բ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան: Ա-2, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1976, էջ 555:

⁵³ **Խ.Խ.**, Ընթերցարան կամ դպրոց մանկանց: Տետրակ Բ. Ի տպարանի Վ. Արծունւոյն ի Վան ի Վարազ, 1876, էջ 62:

образования и воспитательных методов учителей, они повысили требования по отношению руководства частных-начальных школ. Частные школы находились под управлением дьячков, выпускников уездных училищ и духовных семинарий. Умственной и нравственной силой общества, практическим воспитательным тактом специалистов-педагогов удалось совершенствовать их педагогические знания и образ мыслей, изменить их отношение к своему делу.

В рамках преобразовательных мероприятий попечители школ Александрополя позаботились о достаточном количестве средств и материала для предметных уроков, т. е. пособий. Создались немалые коллекции пособий. Знакомство с текущей педагогической литературой помогало учителям создать или переводить школьные учебники по разным предметам - грамматике, арифметике, географии, истории, физике и проч.

FROM THE HISTORY OF THE SCHOOLS OF ALEXANDRAPOL

Ayvazyan G. S.

Key words: *private school, enlightenment, student-schoolgirl, German language, progress, guardianship, teacher, public figure, upbringing.*

In the 60-70s of the XIX century, Alexandropol was a creative center for many educators and cultural figures. After a clear knowledge of the goals and means of education and educational methods of teachers, they increased the requirements for the management of private-elementary schools. Private schools were run by clerks, graduates of county schools and theological seminaries. The mental and moral strength of society, the practical educational tact of specialist teachers managed to improve their pedagogical knowledge and way of thinking, change their attitude to their work.

As part of the transformative measures, the trustees of the schools of Alexandropol took care of a sufficient amount of funds and material for subject lessons, i.e., manuals. The considerable pedagogical knowledge helped teachers to create or translate school textbooks in various subjects - grammar, arithmetic, geography, history, physics and so on.

References

1. **Aghayan E. B.** Ardi hayereni bacatrakan barraran: A-DZ, Yerevan, «Hayastan» hratarakchut'yun, 1976 (**In Armenian**).
2. **Ananin P.** Aleqsandropol//«Kavkaz"», 1874, №16 (**In Russian**).
3. «Ararat», t'iv 10, 1877, september 30 (**In Armenian**).
4. **Darbneants' S.** Namak Agheqsandrapolic//«Meghu Hayastani», 1872, №12, shabat' 20 mayisi (**In Armenian**).
5. **Geghameants' Y.** Akhalekhyayic minchev Ani//«P'ordz», Tpkhis, 1880, april № IV (**In Armenian**).

6. **Ghukaseants' H.** Zhoghovrdakan usucichi ink'nakrt'ut'yun@ //«Ararat», 1873, t'iv 5, yulis 31, t'iw Y, ogostos 31 **(In Armenian)**.
7. **Hayaser** Mer nerqin gortser // «Haykakan ashkharh», 1871, № 4-5 **(In Armenian)**.
8. «Haykakan ashkharh», T'iflis, 1867, № 4-5, april-mayis **(In Armenian)**.
9. **Haykaznean P. D.** Mi qani khosq «Ptoyt» yoduatsi dem, vor@ tpuac e Meghu H-i 21 hamarum//«Meghu Hayastani», 1869, №27, yulisi 19 **(In Armenian)**.
10. **Haykazean P.** Khmbagrut'ean Ararat amsagroy//«Ararat», 1870, t'iw ZHB, april **(In Armenian)**.
11. **Haykazuni P.** Paron khmbagir, khndrem ays mi k'ani teghecut'iwnk'!@ barehachiq hratarakelu dzer Iragri mijnordut'eamb//Meghu Hayastani»,1872,№1,shabat' 4marti **(In Armenian)**.
12. **H.GH.** Aleqsandrapol//«Meghu Hayastani»,1873, № 47, shabat' 8 dektemberi **(In Armenian)**.
13. **Hur-her** Aleqsandrapol//«Meghu Hayastani», 1874, № 17, shabat' 4 mayisi **(In Armenian)**.
14. **Isakeanc A.** Alesandrapolu hiwandanots'y//«Meghu Hayastani», 1871 ogostos 7, №30 **(In Armenian)**.
15. **Kalantarov"** Erivan//«Kavkaz"», 1871, № 49 **(In Armenian)**.
16. **KH.KH.** Ynt'ercaran kam dproc mankanc: Tetrak B. I tparani V. Artsunyni Vani Varag, 1876 **(In Armenian)**.
17. **Khojajants' Y.** Giwmri//«Ararat», Vagharshapat, 1871, t'iv 9, yunvar **(In Armenian)**.
18. **Khudoyan S. K.** Arevelahay dprocner@ 1830-1920 t'vakannerin (zhamanakagrut'yun havelyal manramasnerov), Yerevan, Luys, 1987 **(In Armenian)**.
19. **Qocharean M.** Namak Aleqsandropolite // «Haykakan ashkharhi krrunk», T'iflis, 1865, № 7-8 **(In Armenian)**.
20. «Meghu Hayastani», 1871, №17, mayis 8 **(In Armenian)**.
21. «Meghu Hayastani», 1872, №21, 22 yulisi **(In Armenian)**.
22. «Meghu Hayastani», 1872, №22, shabat' 29 yulisi **(In Armenian)**.
23. «Meghu Hayastani», 1873, №50, shabat' 29 dektemberi **(In Armenian)**.
24. «Meghu Hayastani», 1874, №3, shabat' 19 yunvari **(In Armenian)**.
25. «Meghu Hayastani», 1875, №47, dektemberi 6 **(In Armenian)**.
26. **Marut'eanc S.** Mek qani khosq Agheqsandrapoli veray//«Ararat», t'iv 6, 1869 **(In Armenian)**.
27. **Matineants' K.** Khmbagrut'ean Ararat amsagroy//«Ararat», 1870, t'iv 1, mayis **(In Armenian)**.
28. **Metsatuneanc Ye.** Hayotc Hogeovor Usumnaran Agheqsandrapoloy // «Ararat», 1871, t'iv 4, ogostos 31 **(In Armenian)**.
29. **Namak Aleqsandrapolic** //«Mshak», T'iflis, 1873, №31, ogostosi 16 **(In Armenian)**.
30. **N.B.S.** Yargoyapatiw khmbagir „Meghu Hayastanii“//«Meghu Hayastani»,1871, №32, ogostos 28 **(In Armenian)**.
31. **Sbornik" statisticheskikh" svedeniy o Kavkaze. Tom" I. Tiflis", 1869. Otdel I.III. Materialy dlya statistiki Erivanskoy gubernii (In Russian)**.

32. Statisticheskiye svedeniya o chastnykh shkolakh Erivanskoy gubernii. Kavkazskiy kalendar' na 1871 god". Tiflis, v tipografii glavnago upravleniya namestnika Kavkazskago, 1870, Otd. II **(In Russian)**.
33. Tsirkulyar" po upravleniyu Kavkazskim" uchebnym" okrugom". 1871 №№ 5 i 6. Otchet popechitelya Kavkazskago uchebnago okruga za 1870 god" **(In Russian)**.
34. **Vardanean P'**. Germanakan mankavarzhut' ean karevorutyun@//«Arevlyan mamul», Zmurrnia, 1873, mayis **(In Armenian)**.
35. **V. Namak Aleqsandrapolic**//«Mshak», 1874, №22, yunisi 6 **(In Armenian)**.
36. Voyenno-statisticheskiy sbornik". Vipusk" IV. Rossia. SPb., Pechatano v Voyennoy Tipografii, 1871, Otdel II **(In Russian)**.
37. **Yeritsov A.** Ob" armyanskikh" shkolakh"//«Kavkaz"», Tiflis", 1873 №114 **(In Russian)**.
- 38.***, Im chanaparhordakan tpavorut'yunner@//«Meghu Hayastani», 1874, №13, shabat' 30 marti **(In Armenian)**.
- 39.***, Namak Aleqsandrapolic//«Mshak», 1873, № 40, hoktemberi 18 **(In Armenian)**.
- 40.***, Tskhakan dprocneri vichak@ //«Ararat», 1872, t'iv 1, yunvar **(In Armenian)**.

Ընդունվել է՝ 01.03.2020

Գրախոսվել է՝ 11.09.2020

Հանձնվել է տպ.՝ 20.11.2020

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Գևորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի

գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ AyG.84@mail.ru